

© Світлана ДЕМЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕНОМЕНА ПРАВЕДНИКА НАРОДІВ СВІТУ (на основі фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні)

Висвітлено роль українського народу у порятунку євреїв у період Другої світової війни в різних регіонах України. З'ясовано методи, за допомогою яких українці рятували євреїв під час їх масового знищення. Проаналізовано соціальні та психологічні аспекти порятунку. Досліджено долі рятівників і врятованих.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, Праведники народів світу, українці, рятівники, Національний музей історії України у Другій світовій війні, виставковий проект.

Тема українсько-єврейських відносин у період Другої світової війни сьогодні є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Оскільки радянська післявоєнна історіографія повсякчас піддавалася цензурі, історики десятиліттями не торкалися теми Голокосту в Україні, а, отже, і питання порятунку євреїв українцями залишалося невивченим. Це призвело до ігнорування національної історії та проблем міжетнічних відносин. Згадувати про своє врятування або бути рятівником євреїв у межах офіційно існуючої радянської ідеології моделі війни, за якою всі «радянські громадяни» постраждали однаково, було неможливо. Звернення до українсько-єврейських відносин, зокрема в період війни, були лише тоді, коли радянська влада відчувала, що може, характеризуючи їх, дискредитувати український націоналізм чи сіонізм, ворожі радянському режиму [28].

Розірвані дипломатичні зв'язки СРСР із Державою Ізраїль на тривалі роки пригальмували отримання інформації про врятованих та їхніх рятівників. Тому до 1991 р. Меморіальний комплекс історії Голокосту Яд Вашем мав дуже мало інформації про українських праведників. З розпадом Радянського Союзу було розсекречено значний спектр архівних справ, що дало поштовх для переосмислення образу «українського антисемітизму», котрий нав'язала радянська пропаганда. Розпочався новий етап дослідження цієї теми. Стало можливим

скласти повніше уявлення про внесок українців у порятунок євреїв. На жаль, за тривалий проміжок часу тисячі імен жертвовників стерлися з пам'яті поколінь. Вмирили рятувальники і врятовані. Зі смертю євреїв вмирала вдячність врятованих, зі смертю українців вмирала пам'ять рятувальників. Нащадки українців і євреїв в Україні зростали майже без знання історії власної родини, заради їхньої ж безпеки.

У контексті розглядуваного питання є ще одна проблема, яка полягає в багатьох неточностях під час складання списку українських Праведників народів світу. Каталог у Яд Вашем складений не за етнічними особливостями, а за країнами. Оскільки Україна в роки Другої світової війни не мала своєї держави, то, очевидно, що фактична кількість українських Праведників значно перевищує офіційну цифру 2619 (січень 2018 р.) [54].

Варто зазначити, що ретельна перевірка спеціальною комісією Яд Вашем усіх аспектів справ із подань на присудження звання Праведника народів світу досить часто не дозволяє прийняти позитивне рішення. Саме тому з ініціативи Всеукраїнської єврейської ради, Фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні», зокрема їх очільника Іллі Левітаса, було запроваджено українські аналоги – звання Праведника України та Праведника Бабиного Яру [6].

Наразі 662 особи удостоєні звання Праведника Бабиного Яру, 150 з них згодом отримали почесне звання від Яд Вашем [1, 164].

В українській історіографії Голокосту, в якій побіжно описуються факти, коли українці рятували євреїв, виділяються два основних періоди. 1991–1994 рр. – регіональні праці, та 1995 р. – по теперішній час – загальні праці. Першими з науковців, які долучилися до регіонального вивчення катастрофи єврейства, зокрема й до теми українців-рятівників, були Я. Сусленський, С. Єлисаветський, Я. Хонігсман, Ю. Ляховицький, Д. Стародинський, Я. Камінський, О. Деко, А. Подольський [49; 51; 30; 52; 43; 50; 32; 29; 46].

Відомий ентузіаст пошуку Праведників народів світу з України Яків Сусленський свою дослідницьку роботу розпочав ще у 1980-ті роки за межами СРСР. Відвідав Ізраїль, США, Канаду, знайшов понад 100 євреїв, урятованих українцями. Особисто підготував і передав у Яд Вашем понад 400 документальних свідчень про рятівників євреїв, які під час нацистської окупації проживали на теренах України [51, 11].

Другий етап являє собою 2000-ні роки, зокрема і нинішній час. Публікуються праці Ф. Левітаса, Ж. Ковби, О. Круглова, які переважно вивчають саме політику гітлерівських військ, яка спрямована на винищення українського єврейства [49; 37; 33; 34; 36]. У контексті цього питання профільною ідеєю є саме порятунок євреїв українцями. Такі дослідження проводили І. Левітас та А. Подольський [38; 39; 31].

Науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні долучилися до роботи з вивчення історії українських Праведників народів світу та рятівників євреїв під час Голокосту. Для пошуку цих людей музейники

створили просвітній проект «ПортретиUA». Його мета – історичний та міжнародний ребрендинг українського виміру в Другій світовій війні через особисті історії українців, які своїми вчинками втілювали в життя ідеали миру, гуманізму та толерантності. У процесі реалізації проекту впродовж 2018 р. музейниками зібрано та досліджено 30 комплексів матеріалів (близько 100 предметів). Результатом року роботи проекту стала виставка «Праведний шлях: українці-рятівники», яка презентує унікальні історії українських Рятівників і Праведників народів світу.

У пропонованій статті спробуємо проаналізувати соціально-психологічні аспекти порятунку євреїв українцями та на основі нових надходжень фондової колекції Меморіального комплексу розглянути велику психологічну проблему людського вибору в екстремальних умовах нацистської окупації, коли навіть у часи жахливих випробувань не бракувало людяності у взаєминах між людьми.

Як свідчать історії, порятунок євреїв відбувався різними методами: переховування від нацистів, надання фальшивих документів чи посвідчень зі зміненими іменами представниками церкви, організація втечі з гетто, переправлення євреїв у безпечні місця. Це було вкрай ризикованою справою, адже умови порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських, де рятівникові загрожувала висилка в концентраційний табір, ув'язнення чи штраф. Тоді як у Польщі та на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали.

Відповідно до расової політики нацистів українців, які допомагали євреям, знищували разом з усіма членами сім'ї. Навіть надання притулку єврею загрожувало смертною карою. В оголошенні гебітскомісара Бердичева говориться, що «всім місцевим особам забороняється давати притулок чи переховувати єврейських осіб з чужих місцевостей. У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, вся сім'я, що дає притулок, буде покарана смертю» [44]. Факти свідчать, що такі випадки були не поодинокими.

Дослідниця Жанна Ковба, вивчивши матеріали архівних джерел, мемуари, усні свідчення очевидців, охарактеризувала громадську думку та поведінку місцевих мешканців Галичини в період гітлерівської окупації, назвала імена українських Праведників, убитих за переховування євреїв. Серед них – Анастасія Сушко із с. Руданці Львівської області [34, 201].

Табір примусової праці для місцевих євреїв був утворений на базарній площі в містечку Новий Яричів, що неподалік села, у березні 1942 р. В'язнів використовували для будівництва шляху Львів – Броди. 15 січня 1943 р. тут розстріляли близько 2500 євреїв [35, 148]. Лише деяким вдалося утекти і заховатися в лісі. Одного разу до будинку Сушків постукав чоловік із 10-річним хлопчиком і попросив заховати сина, допоки він не знайде надійного прихистку для всієї сім'ї. Анастасія, яка сама рано осиротіла, вже мала трьох синів, не змогла відмовити єврею. Вона заховала Мотю в ямі для овочів. Чоловік навідувався ще кілька разів, але забрати дитину, як і раніше, йому не було куди. Через деякий час він перестав

приходити, і Мотя засумував за батьком. Якось він вибрався зі свого укриття і побіг у село, мабуть, маючи надію знайти тата чи побачити когось із рідних. Коли повернувся, то зізнався Анастасії, що його бачили колишні сусіди. Він ледь встиг заховатися в ямі, як до обійстя Сушків нагрянули окупанти і влаштували обшук. Мотю разом із його рятівницею відправили до Львівської в'язниці [23].

Про те, що Анастасію стратили, чоловік та сини дізналися з окупаційних оголошень, що з'явилися на вулицях Львова у грудні 1943 р. У списку засуджених на смерть під номером 27 зазначено: «Суш Настя, уроджена Дяченко, із Руданець, за переховування жидів». Афіша була надрукована українською та німецькою мовами із зазначенням прізвища та ім'я страченого, місця проживання та змісту «злочину». Закінчується оголошення повідомленням: «Вирок щодо згаданих у цифрах 1–30 вже виконано. Засуджені, згадані у цифрах 31–55 можуть сподіватися на помилування. Проте, якщо впродовж найближчих 3 місяців будуть вчинені в м. Лемберзі або в округах Лемберга і Золочева насильницькі дії, зокрема напади на німців, на приналежні до союзних з Великонімеччиною держави або на працюючих в інтересах справи відбудови в Генеральній губернії не німців, то якщо вчинник не буде негайно впійманий, буде виконано вирок щодо засуджених, які мають вигляд на помилування» [45]. Саме завдяки окупаційному оголошенню та спогадам очевидців 1 березня 2006 р. Анастасія Сушко посмертно удостоєна звання Праведника народів світу [2].

Спогади очевидців подій та їхніх нащадків є важливим джерелом пам'яті. Для більшості з них характерним є глибоке співчуття до євреїв, прагнення осмислити злочин масового винищення. Про гуманітарний подвиг своєї мами Олександри Шулежко в роки Другої світової війни сьогодні з гордістю розповідає її молодша донька Лариса. Але так було не завжди. Десятки років Олександра Максимівна, переслідувана радянською владою, жила з тавром «колаборантки». І лише врятовані нею діти називали її «мама».

До літа 1941 р. Олександра Шулежко працювала вихователькою Черкаського дитсадка. Влаштуватися на цю роботу жінці було не просто. Після того, як у 1937 р. репресували її чоловіка (Федір Шулежко, священик Української автокефальної православної церкви), тавро дружини «ворога народу» стояло на перешкоді нормальному існуванню. Вона бралася за будь-яку роботу, адже мала утримувати трьох дітей.

Після окупації міста нацистськими військами всі навчально-виховні заклади припинили свою діяльність. Вулицями бродили юрби дітей-безхатченків. Відчуваючи енергію та нестримне бажання допомогти безпритульним, Олександра Максимівна через міську управу у приміщенні колишнього садочка організувала дитячий будинок для сиріт. Кількість дітей Черкаського притулку швидко збільшувалася. Восени 1942 р. їх було 102, серед них – 25 євреїв. Олександра Максимівна, приймаючи єврейських дітей, записувала їх українцями, греками, татарами, залежно від кольору волосся та очей. Жінка усвідомлювала, що ризикує не лише своїм життям, а й життям двох малолітніх доньок, які разом з іншими

дітьми жили в сиротинці. Завдяки винахідливості та знанням німецької мови їй щоразу вдавалося вводити в оману окупаційну владу. Коли до дитячого будинку приходили поліцаї, єврейських дітей зачиняли в «ізоляторі» і говорили, що там лежать інфіковані. Щоб захистити дітей, жінка наважилася особисто звернутися до черкаського гебітскомісара. Їй вдалося переконати нацистського очільника, що разом із колективом вихователів та німецькою владою вони рятують дітей від жебракування, голоду й холоду, а надокучливі перевірки поліції дискредитують в очах вихованців новий нацистський режим. Як з'ясувалося, гебітскомісар сам був сиротою і виявив бажання опікуватися притулком. Наприкінці 1943 р., коли Червона армія наближалася до міста, він оголосив про евакуацію притулку, маючи на меті вивести дітей до Німеччини. Олександра Шулежко встигла прилаштувати частину дітей до родин у навколишніх селах, а з іншими вона доїхала до Вінницької області. Скориставшись розгубленістю окупантів, навесні 1944 р. з 20 дітьми повернулася до Черкас. Але замість визнання гуманітарного подвигу Олександри Максимівни радянський режим звинуватив жінку у «співпраці з окупантами», їй заборонили працювати за фахом. Десятки років вона жила з тавром «зрадниця». Втіхою були численні листи від вдячних вихованців: «07.05.1991 р. Дорога Олександро Максимівно! Вибачте, можливо, Ви мене не пам'ятаєте, але я перед Вами в боргу. Це Ви під час окупації Черкас врятували життя мені і багатьом іншим дітям. Я потрапив до притулку після того, як розстріляли мою маму. Усіх моїх родичів розстріляли. Мені було чотири-п'ять років. Якось жінка привела мене до дитячого будинку. Відтоді в мене з'явилася моя мама, Олександра Шулежко...» – зі спогадів Володимира Пінкусовича [42].

24 лютого 1994 р., за день до смерті, Олександра Максимівна дізналася про присвоєння їй звання Праведника народів світу [26].

Ще одна досить схожа історія порятунку пов'язана з родиною Завадських з м. Могилів-Подільський Вінницької області. Голову сімейства, Євгена Завадського, у 1937 р. заарештували, безпідставно звинувативши в польській контрреволюційній діяльності та шпигунстві. Після втрати годувальника сім'ї Констанція намагалася знайти роботу, щоб утримувати дітей і стареньку маму. Але дружині «ворога народу» скрізь відмовляли. Лише у 1940 р. їй вдалося влаштуватися на посаду санітарки інфекційного відділення в місцевій лікарні. Незважаючи на те, що родина ледь зводила кінці з кінцями, під час нацистської окупації вони надали сховок Семену та Цилі Перельман і їхнім дітям, Сарі й Олександрю. Сара Перельман була однокласницею Олени, доньки Констанції, дівчатка товаришували з дитинства, і Завадські намагалися будь-що врятувати родину від знищення. Восени Семен Перельман помер від тифу. Коли ситуація в населеному пункті стала менш напруженою, Циля Яківна з молодшим сином Сашею перейшла жити до гетто, а Сара до кінця окупації переховувалася в будинку родини Завадських. Крім того, Констанція тимчасово надала прихисток у своїй оселі сім'ї Лірнерів, допомагала євреям, депортованим на Вінниччину з Північної Буковини та Бессарабії [15].

Як бачимо, українські родини, які пережили довоєнні сталінські репресії, ненавиділи будь-яку систему насилля, намагалися протистояти жорстокій політиці окупантів.

Розглядаючи регіональні аспекти рятування євреїв, можемо побачити, що вагома кількість випадків надання їм допомоги зареєстрована на територіях, де доля євреїв у населенні була відносно великою (Вінниця, Київ, Житомир, Одеса тощо). Тож допомога сусідів-українців, які мали досвід співжиття у довоєнний час, відіграла значну роль у порятунку. Вінницька область тримає першість за кількістю Праведників народів світу – понад 18 %. Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включно з Одеською областю) та Криму разом. Цей факт можна пояснити тим, що саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання [47, 13].

Українська сім'я Слободяників із м. Бершадь, що на Вінниччині, під час окупації врятувала членів родини Гершенгоріних, які дивом вижили під час депортації з Бессарабії. Якось, повертаючись вночі з роботи, Олексій Слободяник побачив хлопця, який вештався нічним містом. Чоловік заговорив із ним, але хлопець злякано мовчав. Він майже не розумів мови. Олексій Пилипович зрозумів, що перед ним єврей. Показавши йому пальцем на губи, щоб мовчав, повів за собою. Вдома разом із дружиною Мотроною Сергіївною хлопця викупали, переодягнули, нагодували. Своему синові наказали: «...Сашко, це твій двоюрідний брат з Молдавії, так всім хлопцям і кажи...». Сашко взявся вчити нового брата української мови. Незабаром Давид зміг розповісти Слободяникам, що він родом із молдавського с. Собар. Батька в перші дні війни мобілізували на фронт. Під час депортації євреїв Бессарабії до Трансністрії восени 1941 р. Давиду довелося сотні кілометрів нести на плечах молодшого братика. У містечку Вертюжани (Молдавія), помираючи в нього на руках, маленький Зіма просив хоча б шматочок хліба з цибулею. Вже в Україні, в Касауцькому лісі, назавжди залишився дідусь. Дорогою до с. Єланець померла бабуся. Щоб вижити, Давид із мамою Двойрою пили воду з калюж, їли листя та кору. У Бершаді вони опинилися в таборі, звідки Давидові вдалося втекти. Одного разу Олексій і Мотрона дали Давидові жіночий одяг і наказали потайки віднести його мамі. Увечері вона переодягнулася і змогла втекти з табору. Протягом місяця родина Слободяників переховувала жінку в себе на горищі, а пізніше її перевели до родичів, які проживали на околиці села. Там Двойра перебувала до вигнання нацистів.

Олексій Пилипович під час окупацій займався підпільною діяльністю. У 1943 р. приєднався до партизанського загону. Під час однієї з операцій отримав поранення і невдовзі помер.

Після війни життєві дороги рятівників і врятованих розійшлися. Родина Слободяників переїхала на Херсонщину, Гершенгоріни емігрували до США. Та Давид ніколи не втрачав надію знайти свого «двоюрідного брата» Сашка. Його

пошуки увінчалися успіхами через 32 роки після закінчення війни. Відтоді спілкування між українською та єврейською родинами не припинялося. Сьогодні дружні стосунки продовжують підтримувати нащадки [22].

Порятунок євреїв певною мірою залежав від місця проживання. У місті набагато важче було сховати приречених, тим паче, якщо це були діти. Але, навіть попри великий ризик бути покараними, українцям вдавалося це зробити.

Євгенія Бобовик із дітьми, Віктором та Оленою, під час окупації Києва проживала на вул. Горького (нині Антоновича) в одному будинку з єврейською родиною Склянських. Ігор Аронович Склянський з початком війни пішов на фронт, а у Києві залишилися його дружина Марія та двоє синів – дворічний Георгій та чотирирічний Олександр. Мати Ігоря, Ханна Міхеївна і його сестра Шварцман Рахіль Афонівна із сином Михайлом та донькою Люсею загинули в Бабиному Яру. Щоб врятувати дітей від розстрілу, Віктор Бобовик зробив під своїм письмовим столом таємний лаз до підвалу. Потрапити до нього можна було лише висунувши всі шухлядки зі столу. Його товариш Михайло Земчонок із сусідньої квартири прокопав хід до підвалу зі свого боку і з'єднав обидві квартири. У цьому сховку родина Бобовиків майже два роки переховувала двох сусідських хлопчиків-напівкровок. Братів охрестили в костелі святого Олександра, одягли на них католицькі хрестики. Ховати маленьких дітей складно і ризиковано, адже вони граються, вередують і плачуть. З ними увесь час перебував хтось із дорослих – Віктор, Олена або їхня мама. Та на родину хтось доніс. У листопаді 1942 р. Євгенію Бобовик викликали у гестапо на допит, але вона запевнила окупантів, що ніяких єврейських дітей у їхньому будинку немає. Відтоді хлопчиків почали ретельніше переховувати [21].

Схожа історія порятунку єврейської дитини пов'язана з українкою Марією Новаківською з Харкова. Незважаючи на вороже налаштованих сусідів і злидні, жінка погодилася у своїй маленькій квартирі, де проживала з трирічною донькою та свекрухою, заховати дівчинку далеких родичів. Яків Френкель був призваний на фронт (загинув у 1942 р.), а його дружина Наталія Швачко, відповідно до наказу окупаційної влади, разом із донькою мала з'явитися до гестапо. Марія вже знала, що переховувати євреїв небезпечно, та все ж залишила семирічну Алісу у своїй квартирі, а Наталію попросила не з'являтися біля їхнього будинку, щоб не наражати на небезпеку всю родину. Наступного разу Аліса побачила маму лише в серпні 1943 р., коли Харків було визволено від нацистської окупації. Два роки дівчинка хвора на астму не виходила на свіже повітря. Марія остерігалася, що хтось із сусідів впізнає у ній єврейку і доповість окупаційній владі. У 1990-х роках Аліса Френкель емігрувала за кордон, але завжди підтримувала зв'язок із родиною своїх рятівників, а Марію називала другою мамою [19].

Ототожнення долі жертви з власною досить часто ставало поштовхом до порятунку приречених євреїв. Українці, переживши довоєнні репресії та Голодомор у 1930-х роках, співчували єврейському народові. Цей мотив чітко

прослідковується в історії української родини Андрієвських із с. Троща Вінницької області [7].

У 1932 р. за відмову вступати до колгоспу багатодітна сім'я була розкуркулена та обкладена великими податками. Щоб заробити хоч якихось грошей столярною роботою, Василь Андрієвський подався до Вінниці. Марія, вагітна четвертою дитиною, залишилася зі свекрухою та дітьми на господарстві. За невиплату податку її заарештували та відправили до харківської в'язниці. Усю зиму жінка працювала в тюремній їдальні.

Весною 1933 р. Марію відпустили додому. Невдовзі вона народила доньку Надію. Годувати дитину було нічим, молока у жінки не було. Восьмирічний син Михайло на колгоспному полі крадькома зрізав колоски, які тільки починали достигати, Марія їх вимолочувала, додавала кип'яченої води, замотувала у тканину та давала смоктати новонародженій донечці.

Нові випробування чекали на родину під час Другої світової війни. Коли у селі почалися масові вбивства єврейського населення, до Василя Андрієвського звернувся давній приятель Фроїм Чмелик. Його батьків та батьків і сестру дружини нацисти розстріляли. Фроїм намагався врятувати дружину Рахіль, синів Аркадія і Євгена та сестру Розу. Родина Андрієвських, яка на той час складалася з восьми осіб, прихистила єврейську сім'ю на увесь період окупації. Улітку переховували їх на горищі, взимку – у погребі. У січні 1943 р. Рахіль Абрамівна народила сина. Крик немовляти міг усіх видати, тому Марія знайшла в селі породіллю, яка зголосилася вигодувати єврейську дитину. З приходом радянських військ Фроїма Ароновича призвали на фронт. Він загинув у 1945 р. на території Польщі [5]. Рахіль Абрамівна із синами переїхала в м. Липовець, працювала вчителем у місцевій школі. Згодом родина емігрувала до Ізраїлю.

Питання мотивації рятівників цікавить не лише істориків, а й психологів. Намагаючись відтворити узагальнений образ рятівника, вчені запровадили соціально-психологічні інтерпретації феномена Праведника народів світу. Одні стверджують, що Праведники є різнотипною групою і єдине, що їх об'єднує – це їх людяність і мужність, виявлені відповідно до своїх моральних переконань. Інші, такі як Самуель і Перл Олінер, визначальною властивістю вважають альтруїзм. Польська дослідниця Нехама Тек із різноманітних випадків порятунку в різних європейських країнах виділяє індивідуальність Праведників, нездатність змішатися з оточенням, прагнення допомогти тому, хто потребує допомоги, не побоюючись вступити в конфронтацію з навколишнім середовищем і суспільством [53].

Матеріали фондової колекції дають змогу розкрити різноманітні аспекти феномена Праведника, переконують, що загроза для життя не могла зупинити людину, здатну бути Людиною.

Наприкінці вересня 1941 р., через два тижні після окупації Києва гітлерівськими військами, до будинку Омельченків, які мешкали на околиці міста, постукала жінка та попросила дати їй трішки молока для дітей. Ольга Омельченко не

тільки налила їй горнятко молока, а й загорнула у вузлик харчів. Вона ніколи не відмовляла нужденним у їжі, адже добре пам'ятала 1933 р., коли померли виснажені голодом її батьки [48]. Розчулена жінка розплакалася і розповіла свою історію. Звали її Етель Опенгейм. До війни вона працювала кондуктором автобуса. Її чоловіка Ісака Марковича, слюсаря трамвайного парку, мобілізували на фронт. Вона залишилася одна з трьома дітьми та старенькою матір'ю. Старшому Мирону виповнилося тринадцять років, Сашку – чотири, а молодшій донечці Марії – лише два місяці. 29 вересня разом з іншими євреями Києва вони відправилися до Бабиного Яру. Вже на підході до збірного пункту Етель почула стрілянину і зрозуміла, що їх ведуть на смерть. Взявши на руки Сашу та Маню, почала вибиратися із натовпу. Разом з дітьми та мамою їй вдалося звернути в якийсь провулок і лише там вона зрозуміла, що з ними немає Мирона. До настання темряви вони чекали його, переховуючись неподалік від свого будинку, та, втрапивши надію на повернення сина, пішли шукати притулку туди, де їх ніхто не знав. Ольга і Костянтин стали для родини Опенгеймів справжніми рятівниками. Облаштували для них кімнату саморобними меблями, пічкою, поділилися одягом і ковдрами. Щоразу приготувавши їжу, Ольга половину наїдків відносила єврейським дітям. Минав час, Етель стала приходити до тям після пережитої трагедії, втрати старшого сина. Вона все більше почала сама дбати про своїх домочадців, ходила до навколишніх сіл обмінювати речі на продукти, наймитувати. Здавалося, що небезпека минула. Але сусід Омельченків, Федір, здогадався про те, що поруч переховуються євреї й постійно погрожував їх викрити. Костянтину доводилося багато разів пригощати, схильного до пиятики Федора горілкою, щоб той не вчинив задуманого. Подружжя Омельченків опікувалося єврейською родиною до кінця окупації, а дружба між ними тривала все життя. Костянтин і Ольга визнані Праведниками народів світу і Праведниками Бабиного Яру [20; 41, 256–257].

Досить часто довоєнна дружба українських та єврейських дітей відіграла значну роль в окупаційний період. Такі стосунки склалися між родинами Гавів та Ровинських, які проживали по сусідству в с. Василівка на Кіровоградщині. Їхні діти були однолітками та друзями.

Після реєстрації у місцевій управі Ровинські періодично почали переховуватися в родині Михайла Гави. Навесні 1943 р. Лазар Ровинський разом зі старшим сином потрапили під облогу. Молодшого, 13-річного Якова, Михайло та Агафія встигли заховати в годівниці для худоби з подвійним дном. Ні обшуки, ні допити матері, а вона була українка, не допомогли нацистам знайти хлопця. Схованка в годівниці була надійна, але дуже незручна. Довго залишатися в ній Яків не міг. Улітку його водили у степ, де він переховувався в ярах один або разом із Феодосією, донькою Гавів. Восени Михайло знову забрав Якова до себе. В один із зимових вечорів до них несподівано прийшов староста села. Яків у цей час допомагав жінкам прясти. Феодосія не розгубилася і заштовхала хлопця в нішу біля печі і, прикривши собою, продовжувала прясти. Дівчина не зрушила з місця, поки староста був у хаті, а потім знепритомніла від пережитого страху. Після

визволення населеного пункту від нацистської окупації Яків повернувся до своєї домівки, де на нього чекала мама. Вдалося врятуватися від смерті і його старшому братові, а батька, Лазаря Ровинського, нацисти розстріляли. Михайла Гаву мобілізували на фронт. Праведник загинув у січні 1945 р. під час штурму Будапешта [11; 4].

Перебуваючи у складній ситуації та постійно ховаючись від переслідувань, євреї часто зверталися до ледь знайомих українців, на свій страх і ризик просили в них допомоги. Про такий випадок розповів Василь Товстоног, син та онук Праведників із с. Рибінське Чернігівської області. Його бабуся Ганна Ананенко та мама Феодосія не відмовили незнайомим євреям у прихистку.

Одного грудневого вечора 1941 р. до будинку родини Ананенків постукала жінка з донькою та попросила харчів. Ганна Миронівна помітила, що вона ледь тримається на ногах, тому забрала їх до хати, обігріла й нагодувала. Жінка зізналася, що вона єврейка Софія Якубович. Разом із донькою Вірою змушена була залишити своє житло в Корюківці після того, як нацисти розстріляли двох її синів-підлітків, Бориса та Леоніда. Поневіряючись кілька днів лісами, жінка вийшла до села і наважилася попроситися на ночівлю до першого будинку. Феодосія з мамою дозволили їм залишитися, переховували на горіщі або у хліві. У січні 1942 р. Софія та Віра перебралися до партизанського загону, що дислокувався в лісі, неподалік с. Журавлева Буда. Софія працювала поваром загону. Після війни разом із донькою повернулася в рідну Корюківку. Тяжких випробувань зазнала під час окупації й родина рятівників – молодший син Ганни Миронівни, Анатолій був розстріляний нацистами в рідному селі під час каральних акцій у відповідь окупантів на диверсії радянських партизанів, згодом прийшло сповіщення, що на фронті зник безвісти її чоловік Іван Ананенко [24].

Євреї, які просили допомоги, часто видавали себе за українців. Це було мотивовано тим, що вони побоювалися за свою безпеку. Так сталося з колишнім військовополоненим Яковом Богорадом. Навесні 1942 р. він постукав до будинку сім'ї Суботенків у с. Лебединці на Житомирщині. Хлопець назвався Іваном Христюком і попросився переночувати. Побачивши серйозні рани і виснаження солдата, господар запропонував йому лишитися, доки не одужає. Наступного дня у Івана почалася лихоманка. Суботенки розуміли, що без допомоги лікаря не обійтись, але гість попросив не кликати сторонню людину і зізнався у своєму єврейському походженні. Коли розпочалася війна він проходив строкову службу, брав участь у прикордонних боях, дістав важке поранення і потрапив у військовий госпіталь, а з приходом окупантів його відправили в табір для військовополонених. Невдовзі німецька охорона табору його відпустила, як і багатьох інших українців, збирати урожай для окупантів. Юнак дістався Житомирщини, за їжу та нічліг найнявся пасти худобу, і місцеві порадили йому звернутися за допомогою до Феодосія Суботенка.

Навіть знаючи про страшну відповідальність за переховування єврея, українська родина не роздумуючи залишила Якова в себе. Він мав слов'янську

зовнішність, добре говорив українською і вони були впевнені, що їхні знайомі та сусіди не видадуть їх. Вилікувавшись, хлопець став організатором антинацистського підпілля на Житомирщині. Поступово між Яковом та Ніною, донькою Суботенків, зав'язалася міцна дружба, яка переросла в кохання. У 1946 р. молоді люди одружилися. Протягом усього подружнього життя Ніна не задумувалася над тим, що в годину найбільшої небезпеки разом із батьками врятувала свого майбутнього чоловіка [10].

Простіше було тим євреям, які могли звернутися за допомогою до знайомих чи сусідів українців. Але такий порятунок був ризикований і вимагав цілодобової пильності, адже в разі викриття відповідала вся українська родина. Для збільшення шансів євреїв переховували відразу по декілька українських сімей. Так, в с. Секретарка Миколаївської області в роки війни єврейську сім'ю Ойберманів переховували дві українські родини Цибульків і Озернюків.

Після окупації населеного пункту нацистськими військами Леонтій Ойберман займався евакуацією колгоспного майна на схід. Коли розпочалися погроми єврейського населення, його дружина Фаня змушена була залишити свій дім та рятувати дітей. Кіндрат і Софія Цибульки погодилися залишити в себе Фаню та її сина Юрія, а маленьку Раїсу попросили заховати своїх сусідів Йосипа та Хівронію Озернюків. Син Цибульків, Григорій відразу взяв на себе відповідальність за безпеку Юрія, ховав його то в сараї, то на горищі, а коли в селі з'являлися поліцаї, виводив хлопця в поле.

Про Раїсу Ойберман потурбувалася родина Озернюків. Маючи зв'язки в місцевій управі, Йосип записав Раю на своє прізвище як племінницю. До 1945 р. він із дружиною виховував дівчинку разом зі своєю донькою Поліною [25].

Безумовно, траплялися випадки, коли рятування євреїв було продиктоване душевним людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись першому пориву, часто далі люди вже змушені були продовжувати смертельно небезпечну справу. Підтверджує цю тезу історія Віри, Ніни та Ганни Гнатюків із Миколаївщини, які надавали допомогу абсолютно незнайомим євреям, переміщеним із Бессарабії, Буковини та Одеси до гетто в м. Доманівка. Серед урятованих – Бетя Штаркман із дітьми та Ліза Борух [9].

Відомі нетипові випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у підготовці та проведенні каральних акцій. Очевидно, що накази влади здійснювали конкретні люди, наділені як негативними, так і позитивними рисами. Про це свідчить історія порятунку Зіни Кесельман та її дворічного сина Наума з гетто м. Новоград-Волинський Житомирської області. Коли їх вели на розстріл, поліцай, з яким Зіна була знайома ще до війни, допоміг їй втекти до лісу. А вже там їх знайшов Тарас Маманчук із с. Ужачин. Оскільки він був призначений окупантами помічником старости, то деякий час переховував утікачів у себе, а коли стало небезпечно, відвів до кума Марка. Марко та Лідія Дейнеки прихистили й до січня 1942 р. переховували матір із дітьми у своєму домі.

Одного січневого дня 1942 р. до Дейнеків завітала родичка. Батьки поралися по господарству й не помітили, як вона зайшла до хати, де й побачила Зіну з дитиною. Жінка донесла на них старості села, а той доповів окупантам. Однак навіть серед німців були щиросердні люди. Один із німецьких солдатів підійшов до Оксани, яка працювала на конюшні, дав їй шматочок цукру й наказав бігти додому та попередити батьків про обшук. Оксана що духу помчала до хати й передала слова німця матері. Лідія Герасимівна заховала Зіну в скриню, наклавши рядном, а доньці віддала дитя й наказала лізти під піч. Незабаром прийшов староста з окупантами. У хаті почався обшук. Тринадцятирічна Оксана, щоб Наум не плакав і не видав їх, притиснула його до грудей і дала грудочку цукру, якою пригостив німець. А мати взяла на руки Оксаниного брата й почала щипати, щоб той плакав і відволікав увагу, якщо заплаче Наум. Староста, ввійшовши до хати, відразу запитав чому плаче дитина й де вони переховують євреїв. Лідія Герасимівна відповіла, що син хворий, а євреїв вони не переховують. «Хвороба» хлопчика налякала й зупинила непроханих гостей. Вони відмовилися від подальшого обшуку й залишили хату, попередивши про те, що якщо знайдуть євреїв, то вся їхня сім'я буде розстріляна.

Візит окупантів змусив родину Дейнеків переховати Зіну із сином. Марк Григорович перевіз їх у сусіднє село до свого племінника Миколи Данюка та його дружини Катерини. Там хлопчик залишився, а його мати подалася в ліс до партизанів. Данюки усиновила Наума й охрестили його Анатолієм. У Данюків більше не було дітей, тому після війни вони не хотіли віддавати матері дитину. Зіна Кесельман повернула сина через суд (свідком на суді був Марко Дейнеко). Вже дорослим Анатолій (Наум) Кесельман емігрував до США, але він ніколи не забував українську родину, що вберегла йому життя. Оксану Марківну називав другою мамою [8].

Звичайно, маємо зауважити, що, попри доброту та гуманність українців, котрі, ризикуючи життям, рятували євреїв, завжди знаходилися люди, готові за винагороду приректи інших на смерть. Так, сусіди донесли на родину Панаса та Василя Минюків, які в себе на обійсті переховували Аріє Коплика. Батьків і сестричку хлопця нацисти знищили в рідному м. Березне Рівненської області, а його з братом відправили до трудового табору в м. Костопіль. Звідти їм вдалося втекти, але в лісі вони розгубилися. Все літо Аріє переховувався в лісі, інколи виходив до сіл та хуторів здобути якоїсь їжі. Хворого та знесиленого хлопця прихистила родина Минюків. Коли здалося, що небезпека минула, Аріє почав виходити та допомагати своїм рятівникам по господарству. На родину хтось доніс.

Місцева поліція влаштувала обшук. Хлопця схопили, але йому вдалося втекти. Панаса Минюка жорстоко побили, згодом він захворів і помер [17].

Після вигнання нацистів із регіону Аріє разом із тіткою та дядьком, яких теж рятувала українська родина, виїхав до Польщі, а звідти – до Ізраїлю.

У порятунку євреїв безпосередню участь брали й діти. Так, Василь Назаренко із с. Війтівці Вінницької області разом із батьками та старшими сестрами допомогли втекти з Немирівського гетто Етей Ядушвілер та її доньці Беті. В обов'язки дванадцятирічного Василя входило дізнаватися про ситуацію в селі і непомітно носити воду та харчі жінкам, яких родина переховувала на своєму обійсті [18].

Довоєнні дружні стосунки між євреями та українцями досить часто були вирішальним фактором, який спонукав українців до порятунку. Так, Павло Герасимчук із с. Шубків Рівненської області на початку нацистської окупації, зустрівши свого давнього приятеля з м. Тучин Ісака Хомута, запропонував допомогу, якщо виникне потреба.

У вересні 1942 р. пішли чутки про ліквідацію Тучинського гетто, і Павло занепокоївся про долю своїх знайомих. Він приїхав до міста, щоб розшукати Ісака та його сім'ю. Йому вдалося підводою перевезти до Шубкова дружину Ісака Поліну та восьмирічну доньку Лауру. Ісак залишився, щоб знайти старшу доньку Ханеле, яку напередодні віддав українській родині. Та під час операції з ліквідації гетто 23 вересня 1942 р. дівчина загинула разом з іншими євреями Тучина. Ісаку вдалося врятуватися. Лісом він дістався до Шубкова і приєднався до дружини та доньки.

Павло розумів, що переховуючи євреїв, наражає на небезпеку свою родину. Час від часу до нього доходили чутки про жорстоке покарання тих, хто допомагає євреям. У якийсь момент страх за трьох своїх дітей змусив його пошкодувати про свій благородний вчинок і він попросив Хомутів піти. Утім, думка, що він посилає людей на смерть не давала йому спокою. Після сімейної ради Герасимчуки вирішили залишити євреїв у себе. І того ж вечора взялися облаштовувати їм надійний сховок під підлогою у сіннику.

Обіцяна допомога переросла в постійну і єврейська сім'я залишилася на обійсті волинських селян до кінця окупації. Господарям доводилося сильно обмежувати себе, щоб прогодувати ще трьох осіб. Наприкінці окупації, нацистські війська, що відступали, дислокувалися у с. Шубків. Кілька вояків розмістилися в сіннику на підвір'ї Герасимчуків і близько двох тижнів жили над сховком євреїв, які протягом цього часу залишалися без їжі і води.

Після війни Ісак, Поліна та Лаура Хомути емігрували до США. Зв'язок зі своїми рятівниками вони підтримували протягом усього життя [12].

Досить складно було українцям переховувати кілька єврейських родин, особливо в селах, де всі знають усіх. Тим паче, самі історії порятунку свідчать, що це була не одноразова акція, а робота, яка затягувалася на місяці, а то й на увесь період окупації. Людей щодня треба було нагодувати, забезпечити одягом, відповідно до сезону, а бувало, що й лікувати. Все це довелося пережити Євтихію та Ганні Марчукам із с. Щитинська Воля Волинської області.

З початком нацистської окупації по селу пішли чутки, що скоро вбиватимуть євреїв. У страху жила тоді кожна єврейська сім'я. У червні 1942 р. євреї

Щитинської Волі були зігнані до гетто в м. Камінь-Каширський. За деякий час кілька сімей спробували звідти втекти, але частину з них спіймали та розстріляли. Серед утікачів були колишні сусіди Марчуків – Мейте, Іссер та Пейса Оремлянди, а з ними ще кілька євреїв. Спочатку вони переховувалися в польки Людвіки Пасецької, потім перебралися до родини Марчуків, де близько півроку жили на горіщі їхньої домівки. Коли залишатися там стало небезпечно, Євтихій побудував у лісі криївку, за кілька кілометрів від села, в якій взимку 1942–1943 рр. переховувалося 12 євреїв. Про сховок знали лише Марчуки, які приносили їм їжу та одяг. Всі мешканці криївки один за одним перехворіли на тиф, одна жінка померла, а решту Ганні вдалося виходити. Але згодом селом почали ширитися чутки, що родина надає допомогу євреям. Гітлерівці запідозрили Марчуків, але не знайшовши людей єврейської національності, допитали подружжя. Ті знали, що в разі зізнання прирікають на смерть не тільки себе, а й своїх трьох малолітніх дітей, тому все заперечували [16].

Всі, хто переховувався у криївці Марчуків, після війни виїхали до Польщі, а звідти – до Ізраїлю. А от сам рятівник Євтихій Марчук з визволенням регіону був мобілізований на фронт, загинув у 1945 р. на території Угорщини [3].

Ще одним доказом проти будь-якої міжнаціональної ворожнечі є історія порятунку бориславських лікарів. Роман Макар із дружиною в м. Борислав на Львівщині врятували життя 13 євреям. Родина була заможна, Роман – кваліфікований інженер-нафтовик, володів кількома нафтовими свердловинами. Його батько, Іван Макар обіймав посаду міського голови. Коли у місті почалися масові розстріли єврейського населення, до Івана звернувся за допомогою бориславський лікар Елькан Хармелін із проханням заховати його родину. Деякий час вони жили у трудовому таборі в будинку для лікарів, але Хармелін розумів, що рано чи пізно, незважаючи на статус лікаря, його сім'ю знищать разом з усіма мешканцями табору. Іван направив їх до свого сина Романа, який у підвалі власного будинку обладнав сховок, де протягом усієї окупації переховувалося 13 євреїв. Подружжя Макарів забезпечувало їх їжею та одягом, облаштували для втікачів бібліотеку. Серед урятованих – львівські лікарі Рита Браунер, Хана Брюнєнграбер, Елькан, Регіна та Рауль Хармеліни. Після війни всі емігрували до Австралії, однак підтримували зв'язки з рятівниками. Рита дізналася, що її родину депортували до концтаборів, мама загинула в Аушвіці, батько дивом урятувався в Маутхаузені. У 1945 р. вона вийшла заміж за Рауля Хармеліна. Вони з вдячністю згадували Романа та Ганну Макарів, які ризикуючи своїм життям, рятували чужі [14].

Досить поширеними були випадки порятунку євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. Саме це спонукало Марію Кутнич із Закарпаття переховувати Єшуа Грінфельда, родину якого депортували до Аушвіцу [13].

Тетяна Янюк із Волині, втративши під час пологів дівчаток-близнюків, як Божий промисел сприйняла несподівану появу на подвір'ї сестричок – Марії і

Валентини Ванштейнів, батьків яких розстріляли в Любомльському гетто. Після війни разом із чоловіком Степаном вони офіційно удочерили дівчат [27].

Драматичні долі рятівників змушують замислитися над моральністю вибору та складністю цього рішення, обов'язку людини перед Богом і ближніми. Навіть коли ближній – представник іншого народу, зображуваного окупантом як ворожого. Жоден із тих євреїв, якому було врятовано життя в період Голокосту, не міг би сподіватися на спасіння без допомоги українців, котрі теж страждали від гітлерівської агресії. Сотні людей по-різному, але допомагали євреям. Мотиви їхніх вчинків, за рідкісними винятками, також були шляхетні: співчуття, родинні зв'язки та дружба, засудження політики окупантів, релігійно-етичний фактор тощо. Дуже часто ці мотиви перепліталися та доповнювали один одного. Багато українців свідомо, хтось епізодично, хтось спонтанно, за інтуїтивним поривом душі, всупереч намаганням окупантів поглибити розбрат і відчуженість між народами, незважаючи на погрози і репресії, силою свого духу розривав ланцюгову реакцію насильства та приходив на допомогу приреченим євреям.

Сьогодні вже неможливо подати точні дані про тих, хто співчував, підтримував, допомагав євреям. Їх багато, невідомих українських рятівників, не визнаних Праведниками офіційно. Та й рятували вони не заради визнання...

Та ми добре знаємо, що один праведник може врятувати життя людини, а десятки й сотні праведників – надія людства.

Джерела та література:

1. *Бабин Яр. Пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-ї річниці трагедії / Уп. В. Нахманович – К.: Laurus, 2017. – 252 с.: іл.*
2. *База даних Праведників Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=5466436>. – Назва з екрана.*
3. *Всеукраїнська електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (ВБЗ). – Вл-14870. – Любомльський ОРВК.*
4. *Там само. – Тф-5365/6. – Світловодсько-Онуфріївський ОРВК.*
5. *Там само. – Вн-67795. – Липовецько-Погребищенський ОРВК.*
6. *Всеукраїнська єврейська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jadvis.org.ua/pro-nas/istoriya>. – Назва з екрана.*
7. *Генеральний каталог. – Андрієвська М.М. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ).*
8. *Так само. – Антипчук (Дейнеко) О.М. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Так само. – Анущенко (Гнатюк) Н.І. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Так само. – Богорад (Суботенко) Н.Ф. // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Там само. – Бугайова (Гава) Ф.М. // Фонди НМІУДСВ.*
12. *Там само. – Гаврищук (Герасимчук) Г.П. // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Там само. – Кутнич М.М. // Фонди НМІУДСВ.*
14. *Там само. – Макар Р.І. // Фонди НМІУДСВ.*
15. *Там само. – Малова-Завадська О.Є. // Фонди НМІУДСВ.*
16. *Там само. – Марчук Г.Т. // Фонди НМІУДСВ.*
17. *Там само. – Минюк П.Ф. // Фонди НМІУДСВ.*
18. *Там само. – Назаренко В.М. // Фонди НМІУДСВ.*

19. Там само. – Новаківська М.П. // Фонди НМІУДСВ.
20. Там само. – Омельченко О.С. // Фонди НМІУДСВ.
21. Там само. – Пустовалова О.М. // Фонди НМІУДСВ.
22. Там само. – Слободяник О.О. // Фонди НМІУДСВ.
23. Там само. – Сушко А.М. // Фонди НМІУДСВ.
24. Там само. – Товстоног (Ананенко) Ф. І. // Фонди НМІУДСВ.
25. Там само. – Цибулько Г.К. // Фонди НМІУДСВ.
26. Там само. – Шулежко О.М. // Фонди НМІУДСВ.
27. Там само. – Янюк Т.М. // Фонди НМІУДСВ.
28. Гура В. Соціальні міфи сіонізму: про реальну і ізраїльську дійсність / В. Гура. – К.: Політвидав України, 1982. – 96 с.
29. Деко О. Кедойшін: Повість-хроніка Шепетівського гетто / О. Деко. – К.: Б. в., 1995. – 110 с.
30. Елисаветский С. Бердичевская трагедия / С. Елисаветский. – К.: УкрНИИТИ, 1991. – 112 с.
31. Єврейські діти України – жертви Голокосту / ред. А. Подольський, Ю. Смілянська, М. Тяглий. – К.: Укр. Центр вивч. історії Голокосту, 2004. – 56 с.
32. Каминский Я. «Минувшее проходит предо мною...»: Избранное из личного архива / лит. запись Г. Малиновой / Я. Каминский. – Одесса: Аспект, 1995. – 162 с.
33. Ковба Ж. Колаборація українців і доля євреїв на теренах України періоду Другої світової війни / Ж. Ковба // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье, 2000. – 272 с.
34. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Вид. 3-тє, випр. і доп. / Ж. Ковба. – К., 2009. – 296 с.
35. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 / А. Круглов. – Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
36. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / А. Круглов. – К.: Б. и., 2000. – 224 с.
37. Левитас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни / Левитас Ф. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.
38. Левитас И. Бабий Яр. Спасители и спасенные / Левитас И. – К.: Сталь, 2005. – 570 с.
39. Левитас И. Праведники Бабьего Яра / Левитас И. – К.: Фонд «Память Бабьего Яра», 2001. – 256 с.
40. Левитас Ф. Бабий Яр: Страницы трагедии / Ф. Левитас, М. Шимановский. – К.: Б. и., 1991. – С. 23–24.
41. Левитас И. Праведники Бабиного Яру. – Пер. з рос. С. Герус. / И. Левитас. – К.: Етнос, 2008. – 368 с.: іл.
42. Лист В. Пінкусовича // Фонди НМІУДСВ. – КН-271459. – Д-69364.
43. Ляховицкий Ю. Желтая Книга / Ю. Ляховицкий. – Харьков: Бенсиах, 1994. – 142 с.
44. Оголошення гєбітскомісара Бердичева щодо єврейського населення. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220923. – Л-8317.
45. Оголошення командувача СС і поліції в Галицькій області // Фонди НМІУДСВ. – НД-31115.
46. Подольский А. Геноцид еврейского населения в Среднем Поднепровье во время немецкой оккупации 1941–1944 гг. Препринт / А. Подольский. – М.: Еврейское наследие, 1996. – 27 с.

47. *Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Шупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.*
48. *Свідомство про смерть Шафаренко Я.О. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31011.*
49. *Слободинський Д. Порятунки євреїв українцями у період Другої світової війни: дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Слободинський Дмитро Костянтинівич // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 234 с.*
50. *Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания / Д. Стародинский. – Одесса: Хайтех, 1991. – 112 с.*
51. *Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Україна, 1993. – 152 с.*
52. *Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины / Я. Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.*
53. *Яд Вашем / О Праведниках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp/>. – Назва з екрану.*
54. *Яд Вашем / Праведники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>. – Назва з екрану.*

© **Светлана ДЕМЧЕНКО**

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ФЕНОМЕНА ПРАВЕДНИКА НАРОДОВ МИРА (на основе фондовой коллекции Мемориального комплекса)

Освещена роль украинского народа в спасении евреев в период Второй мировой войны в разных регионах Украины. Установлено методы, с помощью которых украинцы спасали евреев во время их массового уничтожения. Проанализированы социальные и психологические аспекты спасения. Исследованы судьбы спасателей и спасенных.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Холокост, Праведники народов мира, украинцы, спасатели, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, выставочный проект.*

© **Svitlana DEMCHENKO**

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS. (based on the fund collection of the Memorial complex)

The role of the Ukrainian people in salvation of Jews during the Second World War in different regions of Ukraine is highlighted, the methods by which Ukrainians saved the Jews during their mass destruction were found out, the social and psychological aspects of salvation have been analyzed, the fates of saviors and saved have been researched.

Keywords: *Second World War, Holocaust, Righteous Among the Nations, Ukrainians are the saviors of Jews during the Holocaust, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, exhibition project.*